

8. Конституція Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
9. Понкін І. В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2521
10. Basic Education Act of Finland issued 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/filen/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf>
11. Конституція Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
12. Об образовании: Закон Эстонской Республики от 23 марта 1992г. // ВЭР. – 1992. – № 12. – Ст. 192
13. Об образовании: Закон Литовской Республики от 25 июня 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lithuanian.net/resource/reviews/seimas/seimas.htm>
14. Конституція Болгарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uristys.ru
15. National education act of republic of Bulgaria // State Gazette №. 86/18.10.1991.

Шеренговський Д. В., ЛНУ ім. І. Франка

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ В НАУЦІ ПРО МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

В статті аналізуються наукові підходи до визначення та розуміння міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини. Розглянуті класифікації міжнародних конфліктів зарубіжних та вітчизняних учених, засновані на критеріях, що становлять основні характеристики міжнародних конфліктів. Автор детально розкриває структуру міжнародних конфліктів, що здійснює системне сприйняття конфлікту та відображає вплив системи міжнародних відносин на формування конфліктогенних факторів.

The article analyzes the scientific approaches to the definition and understanding of international conflict in the Theory of International Relations. The classification of foreign and national scientists of international conflicts, based on the criteria that constitute the main character-

istics of international conflicts is examined. The author draws attention to the structure of international conflicts, conducting system perception of conflict and reflecting the influence of the system of international relations on the formation of conflict factors.

Сучасний стан міжнародних відносин демонструє взаємопов'язаність їх учасників, що змушені формувати власну лінію поведінки враховуючи фактор потенційного впливу на собі подібних суб'єктів, утворюючи таким чином комплексну систему міжнародних відносин. Незважаючи на широку диференціацію способів та засобів забезпечення відносин міжнародними акторами, тим не менше, конфлікт як крайня форма забезпечення власних інтересів все ще присутній в міжнародній практиці. Більше того, сучасні міжнародні конфлікти значно трансформувалися на різних рівнях міжнародної системи, проявилися у нових сферах міжнародної кооперації та поширилися на недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Як наслідок, теоретичні дослідження міжнародних конфліктів вимагають значної уваги та формування більш досконалих методів дослідження, що повинні виробити новітні методи подолання та врегулювання міжнародних відносин згідно вимог та викликів сучасного світу.

Дані аспекти аналізу міжнародних конфліктів та структурного впливу сучасної міжнародної системи на них розглядаються в ряді досліджень та наукових праць відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема Л. Козера, К. Боулдінга, Й. Гальтунга, Дж. Догерті, Ф. Пфальцграфа, А. Рапопорта, Р. Дарендорфа, К. Райта, Р. Лебова, Б. Бузана, М. Калдор, Ш. Султанова, Н. Дороніної, М. Капітоненка, Г. Перепелиці, В. Мандрагелі та ін. Більшість праць звертали увагу на соціально-політичні, психологічні, культурно-ідентичні та інші причини ескалації конфліктів, однак дослідження системного взаємовпливу міжнародної системи та міжнародного конфлікту, а також комплексного параметрування міжнародного конфлікту не знайшли достатнього висвітлення у їхніх роботах.

В межах даної статті передбачається досягнення наступних цілей: 1. Визначити основні підходи до розуміння міжнародного конфлікту. 2. Розглянути особливості дефініювання міжнародних конфліктів. 3. Визначити структуру міжнародного конфлікту як цілісної системи суб'єктно-об'єктних зв'язків. 4. Сформувати типологічну структуру міжнародних конфліктів.

Поняття "конфлікт" широко використовується як в науковій мові, так і в повсякденному житті. Загалом конфліктом називається

ситуація, за якої учасники відносин поєднуються єдиним об'єктом, стосовно якого існує усвідомлена кожним учасником несумісність їхніх інтересів, та діють на основі такого розуміння. "Новий тлумачний словник української мови" дає визначення конфлікту як зіткнення протилежних інтересів, поглядів; гостра суперечка; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби [1, с. 885].

В психологічній науці поняття конфлікту визначається як відсутність згоди між двома чи більше сторонами – особами чи групами осіб [2, с. 238]. В філософському розумінні конфлікт описується як граничний випадок загострення протиріччя [3, с. 55]. Тоді як в соціології конфлікт розглядається як крайня форма соціальної протидії, яка виражається в зіткненні різних соціальних груп – класів, націй, держав, соціальних груп, соціальних інститутів тощо, заснованому на протилежності чи суттєвою різницею їх інтересів, цілей, тенденцій розвитку [4, с. 80]. Юридичне розуміння конфлікту випливає із соціологічних наук і характеризує його як ситуацію, в якій дві чи більше сторін протидіють чи суперечать одна одній стосовно юридичних прав чи обов'язків.

Політичне розуміння конфлікту пов'язане із специфічними ознаками конфлікту як соціально-політичного явища, яке окрім того, що присутнє в політичному секторі міжсуспільних відносин, має здатність поширення своїх атрибутів на інші сектори, що пов'язані із політикою як на локальному, так і на світовому рівнях. Серед найважливіших таких ознак більшість дослідників виділяє його сутність як структурованого соціального процесу, що служить засобом розв'язання важливих для його суб'єктів політичних питань, відповідно оцінених ними в якості взаємовиключних інтересів, наслідком чого є конфронтаційний характер різного ступеню та масштабу і спеціальні процедури його вирішення. Таке сприйняття сутності конфлікту лягає в основу дефініювання політичного конфлікту в науковій літературі. Зокрема, американський науковець Л. Козер визначає політичний конфлікт як боротьбу за цінності та права щодо володіння статусом, силою та ресурсами, в якій цілі противників полягають в нейтралізації одне одного, завданні збитків або знищенні один одного [5, с. 16-17], таким чином описуючи конфлікт як безпосередню активну конфронтаційну поведінку сторін. Однак, конфліктна ситуація не обмежується лише відкритою конфронтацією сторін, значна її частина пов'язана із осмисленням несумісності інтересів та формування

конфронтаційних позицій сторонами. На цю особливість звертає увагу К. Боулдінг, що окреслює конфлікт як певну ситуацію суперництва, в якій сторони усвідомлюючи несумісність їх можливих в майбутньому позицій, прагнуть зайняти становище, несумісне із прагненнями іншої сторони [6, с. 61-63].

Ще одна особливість визначення політичного конфлікту пов'язана із проблематикою його тривалості, тобто питанням що можна вважати конфліктом – безпосереднє зіткнення конфліктуючих сторін, чи період усвідомлення несумісності позицій, діяльності згідно даного усвідомлення та наслідки, які з цього випливають. В даному контексті йдеться мова про спроби чіткого розмежування понять "конфлікту", "конфронтації" та "кризи" в політичній науці. Зокрема, Дж. Догерті і Р. Пфальцграф стверджують, що термін "конфлікт", зазвичай, відноситься до ситуації, коли певна група людей (плем'я, етнічна чи будь-яка лінгвістична група) перебувають у свідомій опозиції до однієї чи більше груп людей, оскільки ці групи переслідують несумісні цілі [7, с. 182]. Таким чином, науковці наголошують на необхідності розуміння під конфліктом весь процес формування та розвитку антагоністичних відносин між сторонами, що є важливим в контексті визначення конфліктогенних чинників, які спричинили ворожнечу, а не лише спровокували безпосередні конфліктні дії суб'єктів супротив один одного. Водночас, низка науковців, зокрема американський політолог К. Райт вважає конфліктом ситуацію якісного переходу від протиставлення та ескалації напруженості у стосунках між потенційними противниками до прямого зіткнення та активного протиборства між ними [8, р. 251]. Дійсно, в контексті політичних відносин існує необхідність проведення чіткої диференціації між конкретними діями суб'єктів та формуванням стратегії таких дій, з огляду на ті наслідки, які наступають на політичне життя. Водночас, існує суттєва різниця в контексті дослідження конфліктогенних чинників, які уможливили конфліктну ситуацію і які будуть відрізнятися від тих, що її спровокували. Наука про міжнародні відносини, окрім оперування поняттям "політичний конфлікт", використовує поняття "міжнародний конфлікт", що володіє власною специфікою, яка полягає у його відношенні до міжнародного життя. Відповідно, міжнародний конфлікт може вважатися таким, якщо: по-перше, відбувається за участі суб'єктів міжнародних відносин, а по-друге – має наслідки для існуючого стану міжнародних

відносин. В даному контексті розв'язання дилеми суб'єктності, яка полягає у сприйнятті конфліктів в першу чергу між державами, що обмежує розуміння конфлікту у його збройному прояві, і врахування конфліктів між іншими учасниками міжнародного життя, дозволить не лише суттєво збільшити секторальну диференціацію конфліктів та методи їх здійснення, а й виявити весь обсяг конфліктогенних чинників. Таким чином, класичний підхід К. фон Кляузевіца, який стверджував, що війна є ніщо інше, як продовження політичних відносин між державами із використанням інших засобів, вимагає переосмислення. З одного боку, якщо вважати держави основними учасниками міжнародних відносин, то окрім найбільш радикальної форми розв'язання спорів – збройного конфлікту, держави володіють широким арсеналом інших засобів – як економічний тиск, дипломатичні демарші, агентурна та підливна діяльність, відкрита та таємна пропаганда, механізми міжнародних організацій тощо. З іншого боку, сучасні міжнародні відносини характеризуються настільки широким колом форм співробітництва найрізноманітніших соціальних утворень, що досить часто функціональна здатність держав не дозволяє їх забезпечити, і як наслідок інші форми міжсуспільної взаємодії витісняють державу в деяких секторах як більш досконалі та оптимальні. Зокрема, сьогодні збройна боротьба може проходити між нерегулярними квазідержавними відділеннями етнічної міліції, культовими чи релігійними організаціями, сепаратистами, партизанами, терористичними та злочинними угрупованнями, приватними комбатантами тощо. Логічним висновком можна навести тезис Баррі Бузана про те, що держава вже не виступає головним суб'єктом війни, хоча не можна применшувати її статус [9, с. 7-11].

З огляду на вищесказане, міжнародний конфлікт можна трактувати як тривалий стан активної чи пасивної боротьби двох чи декількох учасників міжнародних відносин стосовно реалізації своїх інтересів, які є несумісними з інтересами протилежної сторони. Відповідно, суб'єкти конфлікту, об'єкт та предмет конфлікту, а також відносини між конфліктуючими сторонами складають основу структури будь-якого конфлікту.

В теорії конфліктів поняття "суб'єкт" та "учасник конфлікту" часто отожднюється. Під суб'єктами прийнято розуміти всіх тих, хто бере участь у конфлікті [10, с. 21]. Основна ознака "учасника конфлікту" є сам факт його присутності в конфлікті, однак тут

потрібно враховувати лише тих, хто впливає на якісний стан конфлікту. Тобто основними ознаками суб'єктів конфліктів є:

1. Певна діяльність, що направлена на іншого суб'єкта, що претендує чи володіє об'єктом конфлікту.

2. Здатність здійснювати таку діяльність осмислено та організовано, протягом певного періоду часу, переслідуючи певні цілі та інтереси.

3. Здатність суб'єкта бути носієм конфліктної поведінки, яка являє собою руйнівну діяльність і породжує конфліктні відносини. Тут поняття суб'єкту конфлікту буде відрізнятися від поняття учасника конфлікту. Суб'єкти самі створюють і підтримують боротьбу, учасники можуть стикатися між собою вже безпосередньо в процесі, але при цьому не створювати конфліктні відносини внаслідок неподільності об'єкта конфлікту.

Носіями таких специфічних рис в міжнародних конфліктах можуть бути група індивідів, соціальний прошарок, соціально-політична організація, етно-національна спільнота, держава, група держав, наддержавне утворення, міжнародна організація тощо. Окрім того, суб'єктів міжнародних конфліктів можна поділити за фактором безпосереднього залучення до конфлікту, на що звертає увагу відомий німецький соціолог та конфліктолог Р. Дарендорф [11]:

1) прямі учасники;

2) непрямі, які безпосередньо не виступають конфліктуючими сторонами, але підтримують тим чи іншим способом учасників конфлікту;

3) "треті сторони", які опосередковано зацікавлені у вирішенні конфлікту, або являються посередниками чи нейтральними сторонами.

Надзвичайно важливим для визначення системних особливостей формування конфліктів у міжнародних відносинах є дослідження об'єкту конфлікту. Найчастіше під об'єктом розуміється певний інтерес, викликаний на основі обґрунтованого чи помилкового уявлення суб'єктів конфлікту щодо необхідності його забезпечення і можливості його забезпечення лише однією із сторін [12, с. 114].

Таким чином, об'єктом конфлікту можуть бути матеріальні та нематеріальні цінності, претензії на певний статус, владу, ресурси тощо, що відображає трактування об'єкту саме в змістовому аспекті [5, с. 16-17]. На цю необхідність розуміння об'єкту конфлікту

звертає увагу відомий український конфліктолог Г. Перепелиця, наголошуючи, що саме такий підхід дозволяє визначити специфічні властивості об'єкта і характер його взаємозв'язків з іншими елементами конфлікту [13, с. 26]. Властивість об'єкту Г. Перепелиця визначає як сторону предмета, яка проявляється у взаємодії з іншими предметами. Тому виявлення специфічних сторін об'єкта можливе в його співвідношенні із суб'єктами конфлікту. Таке трактування є вірним, однак зумовлює необхідність робити наголос на специфіці чинників кожного випадку окремо, як і їх значення для учасників конфлікту, адже у кожного учасника формується власне суб'єктивне уявлення про об'єкт, його характерні особливості та роль у забезпеченні сформованих інтересів у конфліктній ситуації. До базових можна зарахувати такі наведені Г. Перепелицею характеристики, як:

1. Неподільність, що зумовлює сам факт боротьби між суб'єктами, адже кожен претендує на одноосібне володіння об'єктом.

2. Висока значимість об'єкта, що породжує принциповість між сторонами. Кожен суб'єкт розглядає недоступність володіння об'єктом як загрозу своєму нормальному функціонуванню.

3. Немоżliвість повної заміни об'єкта іншим, що унеможливило вирішення спору компромісними засобами [13, с. 26].

Відносини між суб'єктами конфлікту є ще одним ключовим елементом структури конфлікту, а ступінь їхньої напруженості є фактором диференціації на конкуренцію, кризу та безпосередньо конфліктну ситуацію, що в свою чергу у відповідності до рівня загострення може виливатися у не збройне чи збройне протистояння у міжнародних відносинах. Існують різні бачення науковців щодо інших елементів міжнародних конфліктів, що впливають на їх причини. Так, Н. Дороніна відносить до числа найважливіших якісних ознак, що визначають міжнародний конфлікт інтереси і цілі держав [14, с. 55]. Ш. Султанов одним із елементів конфлікту вважає задуми учасників [10, с. 21-22]. А. Донцов серед переліку елементів, що характеризують конфлікт при статистичному зрізі, виділяє взаємнесумісність цінностей і намірів сторін [15]. К. Маркс та Г. Маркузе наголошують на домінуванні класового фактору в системі елементів конфлікту. К. Болдуінг зупиняється на характеристичі соціальних впливів на суб'єктів конфлікту як важливого елементу в структурі будь-якого прояву соціального конфлікту [6, с. 61-63].

На основі дослідження структури міжнародних конфліктів можна виділити характерні особливості міжнародних конфліктів, що дозволяє відповідним чином провести їхню типологізацію. Водночас, необхідно наголосити, що кожен конфлікт є специфічним і особливим. Жоден із існуючих, чи вже врегульованих не був точною копією іншого, що зумовлює лише умовну диференціацію міжнародних конфліктів, яка використовується для більш детального аналізу кожного конфлікту зокрема.

В науці про конфлікти існують різні теоретичні схеми класифікації. Дослідники виділяють різні класифікаційні основи: ступінь охоплення дійсності [16, с. 253], сферу дії [17, с. 93], типи сторін, що беруть участь в конфлікті [6, с. 110-112], характер соціально-політичних відносин, ступінь організації, рівень ескалації [18, с. 32-33] і т. д. Особливого значення сучасна наука приділяє поділу міжнародних конфліктів на збройні та такі, де не використовується збройна сила. Окрім того цікавими є дослідження низки конфліктологів стосовно розподілу збройних конфліктів на "нові" та "класичні". Зокрема, американська дослідниця М. Калдор проти-ставила "нові війни старим" за цілями, методами ведення бойових дій, а також шляхами їх фінансування [19, с. 6].

К. Боулдінг, базуючись на критерії типу соціальної одиниці, що перебуває в конфлікті, виділяє три групи соціальних конфліктів: особистісні, групові та організаційні (групові та організаційні відрізняються за ступенем складності та організації) [6, с. 110-112]. Закономірно, що в міжнародному середовищі такі соціальні конфлікти будуть дещо трансформованими, адже не всі соціальні одиниці є учасниками міжнародних відносин. Тому доцільно говорити про групові, суспільні, міжсуспільні та міжнародні конфлікти. Відповідно, саме ступінь їхньої організації і масштаб конфронтації і буде визначати відповідні конфліктні взаємовідносини.

Й. Гальтунг, базуючись на системному підході, запропонував більш спрощену модель розподілу соціальних конфліктів. Так, стверджуючи, що соціальний конфлікт може проходити на внутрішньосистемному (державному) та зовнішньосистемному (міжнародному) рівнях, науковець виділив індивідуальні та колективні конфлікти, що відбуваються відповідно на цих двох рівнях [20, с. 98-99]. Базуючись на такому розподілі, Й. Гальтунг розвиває ідею врахування критерію симетричності, який в міжнародних відносинах він розуміє як конфліктні відносини між окремими рівнозначними елементами автономних систем, та асиметричності –

як відносини між нерівнозначними елементами міжнародних систем. Таким чином, міжнародні конфлікти за Й. Гальтунгом можна розподілити на симетричні, що в ієрархії міжнародної системи завжди має ознаки горизонтального, та несиметричні, що відбуваються у вертикальному розрізі. Дана класифікація є надзвичайно цікавою з огляду на спробу висвітлення системного взаємозв'язку міжнародного конфлікту та міжнародної системи.

Цікаву класифікацію проводить А. Рапопорт, беручи за критерій відкритість конфлікту. Так, науковець визначає існування дійсних конфліктів, які реально відбуваються у соціально-політичному житті; прихованих (латентних), які не помітні; фальшивих конфліктів, які не мають об'єктивної основи; випадкових, які виникли із перехідних, другорядних обставин та заміщальних, які відображають прояв прихованих конфліктів, що не виходять на відкриту політичну арену [21, с. 166-169].

Одну із найбільш комплексних типологій міжнародного конфлікту наводять Ф. Брайар та М.-Р. Джалілі, вказуючи, що конфлікти відрізняються за своєю природою, мотивацією їх учасників та масштабами. До першої групи міжнародних конфліктів вони відносять класичні міждержавні конфлікти, міждержавні конфлікти з тенденцією до інтеграції, національно-визвольні війни тощо. До другої групи включаються територіальні та не територіальні конфлікти з соціально-економічними, ідеологічними, статусними чи іншими мотивами. В залежності від масштабів, конфлікти розподіляються на генералізовані, в яких бере участь велика кількість держав і які здатні перерости в світові конфлікти, а також регіональні, субрегіональні та обмежені (за кількістю держав) [22, с. 109].

У відповідності, до вищезгаданих підходів до класифікації міжнародних конфліктів та існуючих типологій міжнародних конфліктів, в загальному можна визначити наступні критерії класифікації міжнародних конфліктів:

1. За сферою суперечностей: політичні конфлікти (володіння чи контроль за певною територією, забезпечення статусу та місця в ієрархії міжнародних відносин, тощо); економічні конфлікти (контроль над ресурсами, володіння ексклюзивними правами та цінностями, забезпечення та зміна існуючого економічного порядку тощо); ідеологічні конфлікти (несумісність цінностей та ідей); міжетнічні конфлікти (етнічна дискримінація, боротьба за самовизначення тощо).

2. За засобами: збройні конфлікти; не збройні конфлікти (дипломатичні демарші, економічні війни, інформаційні війни, пропаганда тощо).

3. За масштабами: глобальні (світові); регіональні; локальні (прикордонні райони, в межах невеликих районів та регіонів)

4. За кількістю конфліктуючих сторін: двосторонні; багатосторонні; коаліційні (блокові).

5. За часом тривалості: короткотривалі (блискавичні), тривалістю від кількох днів до кількох місяців; середньотривалі, до 4 – 6 років; довготривалі, від 6 – 7 років.

6. За історичним виміром: класичні традиційні конфлікти (звичай міждержавні війни); некласичні конфлікти (асиметричні збройні конфлікти, інформаційно-кібернетичні війни, збройні сутички між приватними комбатантами тощо)

7. За відкритістю: дійсні (реальні) конфлікти; приховані (латентні та ще не реалізовані) конфлікти; фальшиві конфлікти.

Така диференціація дозволяє врахувати різносторонні аспекти міжнародних конфліктів, в тому числі тих, які не відносяться до класичних типів конфліктів і які не часто беруться до аналізу в наукових дослідженнях. Це дозволяє більш чітко виділити ті основні конфліктогенні чинники, які є сформовані як в наслідок діяльності потенційних учасників конфліктів, так і структурними особливостями міжнародної системи. Окрім того, необхідно зауважити, що дане узагальнення критеріїв для класифікації конфліктів не може бути універсальним засобом для аналізу міжнародних конфліктів, а лише дозволяє параметрувати міжнародні конфлікти, вводячи їх в абстрактну аналітичну площину.

Література:

1. Новый тлумачний словник української мови у трьох томах. Том 1. / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко; За ред. О. А. Амануні. – К.: Аконт, 2007. – 926 с.
2. Большой психологический словарь / Под ред. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. – М.: Прайм-Еврознак, 2003 – 672 с.
3. Философская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1964. – Т. 3. – 588 с.
4. Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. – Минск, 1991. – 695 с.
5. Козер Л. Функции социального конфликта. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 205 с.
6. Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. – New York: Harper, 1962. – 349 p.

7. Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations. – Longman, 2000. – 720 p.
8. Wright Q. The Study of International Relations. – New York, 1955. – 543 p.
9. Buzan B. Rethinking Security After the Cold War // Cooperation and Conflict, 1997. – No 32. – pp. 5-28
10. Султанов Ш. З. Региональные конфликты и глобальная безопасность – М.: Знание, 1990. – 63 с.
11. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования, 1994. – N. 5. – С. 142-147
12. Бородин Ф. М., Коряк Н. М. Внимание: конфликт. – Новосибирск, 1989. – 189 с.
13. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стило, 2003. – 256 с.
14. Доронина Н. И. Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований. – М.: Международные отношения, 1981. – 181 с.
15. Донцов А. И., Полозова Т. А. Проблема конфликта в западной социальной психологии. // Психологический журнал, 1980. – Т. 1. – № 6. – С. 119-123
16. Алексеев П. В., Панин А. В. Диалектический материализм (Общие теоретические принципы). – М.: Высшая школа, 1991. – 383 с.
17. Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт: политологический анализ. – Ростов-на-Дону: Из-во Ростовского ун-та, 1992. – 177 с.
18. Тимохин П. П. Военно-силовая политика США. – М.: Воениздат, 1987. – 208 с.
19. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. – Cambridge: Polity, 2001. – 216 p.
20. Galtung J. A Structural Theory of Agression. // Journal of Peace Research, 1964. – № 2. – pp. 95-119.
21. Rapoport A. Konflikte in der vom Menschen gemachten Umwelt. – Darmstadt, 1974. – 353 s.
22. Braillard Ph., Djalili M. -R. Les relations internationales. – Paris, 1988. – 301 p.